

УДК 364-3-787.26(477):172(092) «15-16»

ОЛЕНА ІЛЬЧЕНКО
(Полтава)

ФЕНОМЕН МЕЦЕНАТСТВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ЗА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Обґрунтовано поняття «благодійність», «меценатство». Акцентовано увагу на багатому досвіді жінок-меценаток XVI – XVII століття з метою актуалізації в сучасних умовах розвитку українського благодійництва.

Ключові слова: благодійність, меценатство, Козацька доба, жінки-меценатки, історичний досвід.

Українське суспільство, як і все людство, перебуває під впливом потужних глобалізаційних процесів, швидких змін умов життя, переосмислення ціннісних орієнтирів і стратегій людського буття. Нові виклики вимагають адекватної модернізації освітньої системи, яка сьогодні відчутно потребує розширення й зміцнення своєї матеріальної бази, капітальних фінансових вкладень як з боку державних, так і недержавних структур. У зв'язку з цим, чільне місце в сучасному дискурсі посідають такі поняття, як «благодійність», «меценатство», «спонсорство», «приватна ініціатива» та ін.

На сьогодні в поняття благодійності вкладається досить широкий зміст — від звичайної матеріальної підтримки нужденних верств населення (бідних, сиріт, інвалідів та ін.) до «безоплатної діяльності по створенню і передачі фінансових, матеріальних й духовних цінностей (благ) для задоволення потреб людини, соціальної групи чи соціальної верстви» [12]. Енциклопедичний словник XIX ст. Ф. Брокгауза та І. Ефрона визначає «благодійність» як прояв співчуття до ближнього і моральний обов'язок заможного поспішати на допомогу незаможному [2, с. 55]. Тлумачний словник В. Даля характеризує особистість благодійника як «творющего, делающего добро другим» [4, с. 94].

Ми розглядаємо благодійність як діяльність, що формується на громадських заходах і приватній ініціативі, здійснюється фізичними або юридичними особами, і має такі суттєві ознаки: 1) наявність суспільно значущої мети; 2) добровільний, безкорисливий організований характер роботи; 3) «високі моральні принципи, громадський рівень розуміння необхідності здійснення програм соціальної реабілітації тих категорій населення, які потребують підтримки» [5]. Як цілеспрямована діяльність на користь іншим, благодійність має багато форм, однією з яких виступає меценатство.

Сьогодні добродійна діяльність в Україні регламентується Законом «Про благодійництво та благодійні організації». Згідно цього нормативного документа, меценатство розглядається як «...добровільна безкорислива діяльність фізичних осіб у матеріальній, фінансовій та іншій підтримці набувачів благодійної допомоги» [10]. У

законопроекті «Про меценатство» уточнюється, що ця діяльність спрямовується на розвиток культури, мистецтва, науки, освіти, охорону та популяризацію культурної спадщини.

За своєю семантикою поняття «меценатство» асоціюється із постаттю давньоримського політика та громадського діяча Гая Цильнія Мецената, який жив у I століття до н.е., і, підтримуючи та всіляко допомагаючи людям мистецтва увічнив своє ім'я, зробив його загальним. Послідовників цього діяча й почали називати «меценатами».

Аналіз новітньої історіографії свідчить про посилення інтересу до проблем благодійності і меценатства. Серед сучасних науковців питання добродійницької діяльності досить активно піднімаються як російськими, так і українськими вченими. Зокрема, увагу російських дослідників привертають педагогічні (Т. Казовська, Н. Павлова, О. Степанова та ін.), історичні (Л. Войт, Л. Гатілова, Т. Кононова та ін.), культурологічні (О. Кочнов, О. Полякова, О. Радзецкая та ін.), соціологічні (О. Воронова, А. Петрова, Л. Темнікова та ін.) аспекти проблеми.

Вагомим доробком у вивченні вітчизняної благодійності стали роботи українських учених – Ю. Гузенка, О. Доніка, О. Друганової, Т. Курінної, С. Поляруш, І. Суровцевої, Н. Товстоляк та ін. [3; 5; 6], які розглядали становлення й розвиток органів державної опіки, громадських благодійних об'єднань, розкривали роль меценатства в Україні у XIX – на початку XX ст., висвітлювали генезу розвитку приватної ініціативи в освіті України кінця XVIII – початку XX ст. тощо.

Вирішальне значення для з'ясування ролі української національної еліти в розвитку вітчизняної освіти і, зокрема внеску відомих меценатів в її розбудову, мають персонологічні дослідження. У цьому контексті привертають увагу праці вчених, присвячені діяльності цілих династій, — Симиренків, Тарновських, Терещенків, Ханенків, Харитоненків [5; 13] або окремих відомих добродійців, — Г. Галагана, Г. Маразлі, О. Поля [7; 8].

Використовуючи гендерний підхід, маємо намір розкрити внесок відомих жінок-меценатів у розвиток вітчизняної освіти, науки, культури, адже історії відомі численні імена благодійниць, які, на рівні із чоловіками, прославляли Українську державу, відроджували її національний поступ. За часів України-Руси Княжої доби, це — княгиня Ольга; Козацької доби — Ганна Гойська, Галшка Острозька, Галшка Гулевичівна, Раїна Ярмолинська та ін.; Новітньої доби — Єлизавета Скоропадська-Милорадович, Катерина Скаржинська, Варвара Ханенко, Христина Алчевська та ін. У своєму дослідженні акцентуємо увагу на меценатській діяльності відомих православних діячок, княгинь, шляхтянок за Козацької доби.

В Україні перші ознаки меценатства як явища зафіксовано у XVII столітті. Активна громадська, благодійна діяльність більшості заможних жінок того часу була пов'язана з рядом чинників.

Як свідчать дослідження вітчизняних науковців [14], в Україні в XVI – першій половині XVII ст., на відміну від Західної Європи, суспільне становище жінки залежало не від суспільного статусу чоловіка, а від її власного майнового становища. Тому заможні шляхтянки, магнатки, незалежно від сімейного стану, мали значну суспільну вагу у своїх повітах.

Правове становище жінок нормував Литовський Статут [15], у постановах якого був закріплений принцип рівноправності між чоловіками та жінками. Забезпечивши

майнову незалежність жінок та їхні права на успадкування землі, цей нормативний документ таким чином узаконив рівний з чоловіком правовий статус. Відтепер жінки-шляхтянки, володіючи великими маєтностями, маючи однакове право голоса з чоловіками, користуючись повагою в суспільстві, досить активно ведуть політичне життя: «беруть участь у конференціях, нарадах, у з'їздах сільських господарів, проникають у трибунали, і навіть – у сейм, ... одне слово, верховодять у краї» [1].

Зрозуміло, що за такої активної суспільно-громадської позиції, коли на межі XVI – XVII ст. православ'я стало в Україні символом боротьби із засиллям польської мови та культури в цілому, немало з цих жінок своєю меценатською та культурною діяльністю виступили на захист православної віри. Це – Софія та Олена Чарторийські, Ганна Гойська, Раїна Соломирецька-Гойська, Раїна Могилянська-Вишневецька, Галшка Острозька, Галшка Гулевичівна-Лозка, Анастасія Гольшанська-Заславська та ін.

Софія Чарторийська – волинська княгиня, меценатка і громадська діячка, походила із українсько-польського княжого роду. У своєму маєтку в м. Рахманові на Волині відкрила друкарню. Перекладала з грецької на українську мову Святе Письмо. Будучи палкою прихильницею православної віри та освіти, княгиня підтримувала відомого діяча Львівського братства Кирила Транквіліона-Ставровецького, автора «Євангелія Учительського», що вийшло друком в Рахманові у 1619 р. [14]. Не менш відомою була і її сестра – Олена Горностаєва, уроджена Чарторийська, яка заснувала Пересопницький монастир на Волині (1596 р.), склала для нього гуртожитний статут, відкрила при монастирі шпиталь для вбогих, недужих та школу для селянських дітей.

Ганна Гойська – володарка Почаєва, відома меценатка, походила з роду шляхтичів Козинських. Ставши вдовою луцького земського судді Ярофія Готського, складовою отриманих нею маєтків була старовинна Успенська церква. 14 листопада 1597 р. в присутності свідків Ганна Гойська підписала у Почаєві лист про заснування при цьому храмі чоловічого монастиря, в якому, зокрема, писала, що, маючи у своєму маєтку при селі Почаїв кам'яну церкву Успіня Божої Матері й дбаючи про те, «иж бы уставичная хвала Божия была», вона надумала тут «монастырь збудоваты», де мало бути вісім ченців і два дяки православної віри, і надала «для выживеня их» 10 волок (бл. 200 га) поля й шість сімей підданих. Кожного, хто наважиться порушити волю засновниці й завдати її дітищу якоїсь кривди, пані суддина позивала «на страшный справедливый и нелицимирный суд пред Божи ку декретови его святому» [9].

У цьому ж році відома меценатка подарувала монастирю ікону Почаївської Божої Матері. Свого часу на знак вдячності за сердечний прийом її подарував Ганні Гойській грецький митрополит Неофіт. Ікона стала чудотворною для неї, оскільки допомогла зцілити сліпого від народження брата Філіпа. Після такого чуда Ганна Гойська з хресним ходом переносить її на Почаївську гору для загального поклоніння.

При монастирі була також заснована школа й друкарня, яка видавала книги не тільки богословського, а й світського змісту.

Раїна Соломирецька-Гойська – відома українська княгиня, православна шляхтянка, остання з роду Гойських. Її ім'я відоме як засновниці академії (вищої школи) в Гощі (1639 р.) – філії Києво-Могилянської академії.

У 1639 р. в м. Гощі на власні кошти княгиня розбудовує монастир св. Михайла при якому діяла Академія і Братська школа (тому в записі Раїни Соломирецької слово «школи» вживається у множині). Княгиня зрікалася права патронату над монастирем

і передала його у підпорядкування митрополитові Петру Могилі й собору Київського братського монастиря. Першим ректором академії в Гощі був Інокентій Гізель. За тих часів цей заклад був не тільки школою вільних наук, а й школою благочестя, взірцем українського православно-християнського життя — був духовним освітнім осередком. Академія в Гощі проводила певну науково-видавничу діяльність — її ректори-ігумени були відомими богословами і полемістами, їх твори видавалися у друкарнях і інших містах України. При вищій школі працювала також бібліотека.

Раїна Соломирецька не тільки вибудувала храм св. Михайла, монастирські будівлі, залишила частину великого спадку для монастиря, а й подарувала ікону Божої Матері — «Заставську», до якої відбувались величаві прощі.

Раїна Могилянська-Вишневецька — магнатка, княгиня, сестра Петра Могилы, вдова власника величезних феодальних маєтностей по обидва береги Дніпра. На той час «Вишневещина» включала 53 міста, містечка й села, серед яких виділялися Лубни, Ромни, Глинськ, Полтава та ін.

Магнатка Раїна Могилянська, княгиня Вишневецька підтримувала українського церковного діяча, а згодом митрополита Київського (1631 — 1632 рр.) Ісаю Копинського, який заснував на землях князя Михайла Вишневецького та Раїни Могилянської православні монастирі — Густинський-Прилуцький, Ладинський-Підгірський та Мгарський-Лубенський [14]. Парадоксом є той факт, що православні храми були побудовані на гроші доньки ревного католика — Раїни Вишневецької.

Цікавою є історія Мгарського Спасо-Преображенського монастиря. 18 січня 1619 р. Раїна Вишневецька видала грамоту на заснування монастиря у Мгарському лісі в шести кілометрах від м. Лубни. За легендою, про яку згадує Т. Шевченко у повісті «Близнюки», місце побудови Мгарського монастиря Раїні підказали янголи.

На прохання Копинського княгиня не лише підписала дарчу на користь задніпровських монастирів, а й дозволила в Підгірському скиті заснувати жіночий монастир, а настоятелькою зробити рідну сестру Ісаї — інокію Олександрю. Особливим «фундушем» 1619 р. вона передала в пожиттєве завідування Ісаї на правах ігумена Густинський, Мгарський та Ладинський монастирі, а також доручила Копинському завідувати всіма парафіяльними церквами в її українських маєтностях [14].

Галшка Острозька — волинська княгиня, меценатка, яка зробила значний унесок у розвиток вищої освіти Східної Європи.

Походила Галшка з давнього українського княжого роду Острозьких — некоронованих володарів Волині. Свого батька, князя Іллю Острозького Галшка втратила ще за три місяці до народження. У заповіті князь подбав про майновий стан своєї родини й визнання законності появи на світ дитини, яку чекала його дружина. Донька князя Галшка народилася у 1539 р., ставши власницею багатьох міст, містечок, замків, маєтностей. Як вважається, це багатство і стало головною причиною трагічної долі Галшки, яку в народі називають «чорною княгинею».

Свої права на маєтності покійних на той час батьків, включаючи і Острог, княжна передала дядькові Василю-Костянтину Острозькому (1526 — 1608 рр.). У заповіті, складеному 1579 р., Галшка обіцяла величезну на ті часи суму в шість тисяч кіп литовських грошей на розвиток шпиталю й православної академії (сьогодні це Національний університет «Острозька академія»), яку планував відкрити в Острозі її дядько, а також на монастир Святого Спаса неподалік від Луцька [14].

Галшка Гулевичівна-Лозка походила з українського шляхетського православного роду Гулевичів, відомого в історичних джерелах від початку XVI ст. Гулевичі посідали друге місце серед можновладців Волинської землі, серед них були воєводи, підстарости, хорунжі тощо.

У 1606 р. Галшка одружується зі Стефаном Лозкою, представником заможного українського шляхетного роду Київщини, відомого від початку XVI ст. Саме тут, у Києві, вона звершує справу, яка назавжди пов'язала її ім'я із Києво-Могилянською академією.

14 жовтня 1615 р. Галшка складає і підписує фундуш, за яким свою садибу із землями у Києві передає «...на монастир ставропігійний спільного життя по чину Василя Великого, також і на школу дітям, тако шляхетським, яко і міщанським, і на всякий інший спосіб богоугодного життя, котрий би... слугував вихованню й подаванню наук учтивих дітям народу християнського, а при цьому й на гостинницю странників духовних... з тим, щоб монастир, і школа, і весь чин керувався законом Східної Церкви Грецького обряду..., а відступників від належності й добродійства тієї фундації й того запису цим моїм визнанням віддаляю» [14].

Цим було покладено початок Київській братській школі, яка мала підтримку Запорізького війська і зокрема гетьмана Сагайдачного, Київського братства, світської й духовної інтелігенції. Саме тому цей заклад, який мав за мету вихованні української молоді на національно-культурних традиціях, здатної захищати свою державу та виборювати її свободу, швидко зміцнів й посів провідне місце в суспільно-культурному житті України.

Анастасія Гольшанська-Заславська – дружина князя Козьми Заславського, якій належить особливе місце серед інтелектуальної еліти тих часів. Цій видатній жінці вдалося зробити неоцінений унесок у відродження національного поступу й життя, створивши Українську Першокнигу – Пересопницьке Євангеліє, писане живою староукраїнською мовою. 12 червня 1556 р. княгиня та її син Януш Заславський складають дарчий акт про надання монастиреві в с. Двірці маєтностей, а за два місяці по тому в цьому ж селищі, неподалік містечка Заслава, почало писатися Євангеліє. Для роботи над перекладом княгиня Анастасія запросила архімандрита Пересопницького монастиря Григорія та переписувача Михайла Василевича із Санока [14].

Про велич цієї історичної події свідчить той факт, що саме на Пересопницькому Євангелії через декілька століть складав присягу на вірність народові України перший президент незалежної Української держави.

Таким чином, меценатство на українських землях за Козацької доби було важливим складником суспільного життя, і, оскільки релігія виступала рушійною силою розвитку доброчинності, — набувало церковно-громадського характеру. Основними напрямками меценатської діяльності за тих часів були: 1) заснування православних храмів (Пересопницький монастир на Волині, Почаївський чоловічий монастир при Успенській церкві, монастир св. Михайла в Гощі, Мгарський Спасо-Преображенський монастир й ін.) та шкіл при них; 2) організація нових православних шкіл (академія та братська школа в Гощі, академія в Острозі, Київська братська школа), допомога вже діючим; 3) створення й поповнення бібліотек, відкриття друкарень, шпиталів; 4) підтримка відомих церковних та культурних діячів (Кирило Транквіліон-Ставровецький, Ісаєя Копинський та ін.).

Перспективним напрямом подальших наукових розвідок вважаємо дослідження меценатської діяльності відомих благодійниць XIX – першої чверті XX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Антоний I (Ролле II.)* Украинские женщины / Антоний I // Киевская старина. – 1883. – июнь. – С. 272.
2. *Брокгауз Ф. А.* Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон. – СПб., 1891. – Т.4 (Кн.7). – 472 с.
3. *Гузенко Ю. І.* Становлення і діяльність громадських об'єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Юрій Іванович Гузенко. – Черкаси, 2004. – 210 с.
4. *Даль В.* Толковый словарь живого Великорусского языка : в 4 т. / В. Даль. – М. : Рус. яз. – 1978 – 1980. – Т.1. – 699 с.
5. *Донік О. М.* Доброчинна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (друга половина XIX ст. – початок XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Олександр Миколайович Донік. – К., 2001. – 211 с.
6. *Друганова О. М.* Розвиток приватної ініціативи в освіті України (кінець XVIII – початок XX століття) : автореф. дис. ... доктора пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. М. Друганова. – Харків, 2009. – 43 с.
7. *Платонов В.* Григорий Григорьевич Маразли: меценат и коллекционер : сб. ст. / В. Платонов. – Одесса, 1995. – 288 с.
8. *Платонов В.* Человек-легенда: Александр Польш / В. Платонов. – Днепропетровск, 2002. – 208 с.
9. *Почаїв.* Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D1%87%D0%...> – Заголовок з екрану.
10. Про благодійність та благодійні організації. Закон України // Відомості Верховної Ради. – 1997. – №46. – ст. 292. (Із змінами, внесеними згідно із Законом №3091-III від 07.03.2002).
11. *Суровцева І. Ю.* Меценатство в Україні другої половини XIX – початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ірина Юріївна Суровцева. – Донецьк, 2006. – 219 с.
12. *Стрижова І. А.* Роль меценатства у збереженні культурної спадщини [Електронний ресурс] / І.А. Стрижова // Режим доступу : <http://www.ukrterra.com.ua/researches/21/stryzgovalmetcen.htm>. – Заголовок з екрану.
13. *Товстоляк Н. М.* Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Надія Миколаївна Товстоляк. – Дніпропетровськ, 2006. – 209 с.
14. Українки в історії / за заг. ред. *В. Борисенко*. – К. : Либідь, 2004. – 328 с.
15. *Lazutka S., Valikonyte I., Gudavičius E.* Первый Литовский Статут (1529 г.). – Vilnius : Margi rastai, 2004. – 522 с.

Елена Ильченко

ФЕНОМЕН МЕЦЕНАТСТВА НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ ВРЕМЕН КАЗАЦКОЙ ЭПОХИ

Обоснованы понятия «благотворительность» и «меценатство». Акцентировано внимание на богатом опыте женщин-меценаток XVI – XVII веков с целью актуализации в современных условиях развития украинской благотворительности.

Ключевые слова: благотворительность, меценатство, эпоха Казачества, гендерный подход, женщины меценатки, исторический опыт.

Olena Ilchenko

PHENOMENON OF PATRONAGE OF ART ON UKRAINIAN TERRITORIES OF COSSACK EPOCH

Concepts “charity” and “patronage” are grounded. Attention is paid to rich experience of women-patrons of art of the 16th-17th centuries with the purpose of its actualisation in the modern conditions of Ukrainian charity development.

Keywords: charity, patronage, Cossack Epoch, gender approach, women-patrons of art, historical experience.

Одержано 7.09.2009, рекомендовано до друку 10.10.2009 р.